

HERCEG KOLOMAN I UMJETNOST HRVATSKOGA PROSTORA

Vladimir Peter Goss

UDK:94(497.5)''11/12'':72

Izvorni znanstveni rad

Vladimir Peter Goss

Professor Emeritus

Sveučilište u Rijeci

Ovaj prilog razmatra umjetničke pothvate hercega Kolomana, vladara Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (1226. – 1241.), koji prate Kolomanov rad na stvaranju vlastite »kraljevine« unutar zemalja krune sv. Stjepana te jedinstvene crkvene organizacije s novim nadbiskupskim sjedištem u Zagrebu. Te djelatnosti prati snažan umjetnički polet koji se odražava u novoj prijestolnici Čazmi, na Kolomanovu dvorcu Medvedgradu, ali i u manjim sredinama, a autor, na temelju povijesnih podataka i analize umjetničkih radova, zacrtava mogućnost Kolomanova utjecaja i na umjetnost Dalmacije. Taj izvanredni pothvat prekida Kolomanova smrt tijekom tatarske provale, a time se prekida i njegov plodni patronat u umjetnosti hrvatskoga prostora.

Koloman, sin Andrije II., mlađi brat kralja Bele IV. (1235. – 1270.) rodio se 1208. Umro je 1241. u Čazmi od rana zadobivenih u bitki s Tatarima na Šajju. U svom ne predugom životu Koloman je bio naslovni kralj Galicije (Haliča), okrunjen 1217. Usprkos neuspjehu da proširi arpadovsku vlast na Galiciju, Koloman je ostavio trag u istočnoslovačkom Spišu (Zips), što nije bez značaja za našu priču. Koloman nasljeđuje starijeg brata Belu kao herceg Slavonije, Dalmacije i Hrvatske 1226., kad Bela postaje suvladar, te na tom položaju ostaje do smrti. Od tog datuma počinje njegova briljantna karijera državnika i vojnika, veliki pothvat koji je nažalost ostao nedovršen.¹ U tom pokušaju da se stvori jaka državna tvo-

¹ V. P. Goss, »Bishop Stjepan II and Herceg Koloman and the Beginnings of the Gothic in Croatia«, *Hortus artium medievalium* 13/1, Zagreb, 2007., 51-63; V. P. Goss, »The Battle of Cathedrals: or how Zagreb almost Became an Archbishopric in the 13th century«, u: *Medioevo: L'Europa delle Cattedrali*, Parma, 2007., 146-154; I. Basić, »O pokušaju ujedinjenja zagrebačke i splitske crkve«, *Pro tempore* 3, Zagreb, 2006., 25-44; D. Dujmović

revina Slavonije, Hrvatske, Dalmacije i Bosne, »moja kraljevina«, kako ponosno izjavljuje Koloman, herceg je imao dostojnog partnera² – zagrebačkog biskupa Stjepana II.³ koji je do imenovanja na biskupsku stolicu bio kancelar Andrije II. Projekt stvaranja države pratio je pokušaj prenošenja nadbiskupije iz Splita u Zagreb, što se nije ostvarilo zbog Kolomanove smrti. Koloman nije prvi Arpadović koji je krenuo putem samostalnog dinasta u Hrvatskoj. Već je Andrija kao herceg spojio Slavoniju, Hrvatsku i Dalmaciju u smislu samostalne dinastičke vlasti 1199.⁴

U petnaestak godina, herceg Koloman pretvorio je svoju »kraljevinu«, prvenstveno Slavoniju,⁵ u politički, društveno i gospodarski sigurnu i prosperitetnu zemlju. Ograničio je samovolju plemstva, oslanjajući se uvelike na slobodne kraljevske gradove, koje je i sam osnivao, i na njihove »hospite« te na ladanjski sloj slobodnih doseljenika, »hospita«, koje povijest bilježi kao »Sase«.⁶ Od Tome Arhiđakona do Nade Klaić, Koloman je državnik kojemu povjesničari dijele komplimente – još uvijek ne dovoljno.⁷ Jedino je u Bosni herceg zaglibio u beskonačna natezanja s »patarenima« koja nisu dovela do željenih rezultata, već do konačnog egzodusa bosanskoga biskupa u Đakovo.⁸ Koloman je tijekom svog vladanja izrazito prisutan i u Dalmaciji, gdje se, opet, oslanjajući se na srednjodalmatinske komune, razračunava s nemirnim velikašima. Već 1220. Splićani prijete Kačićima pozivajući se na Belu i Kolomana.⁹ Koloman dolazi u Hrvatsku na ispomoć Trogiru i Splitu 1226., a 1229. pomaže Splitu protiv kneza Domalda.¹⁰

Već 1200. herceg Andrija dodijelio je trogirskoj komuni posjede crkve sv. Vitala južno od Bijaća, a ova ih je prepustila trogirskoj Crkvi kao doprinos gradnji katedrale. Herceg Koloman 1226. daruje prihode s Drida biskupu Treguanu iz Firence, koji je, kao izrazito mladi prelat, započeo svoju karijeru na arpadovskom dvoru za vladanja kralja Emerika, a odavde ga je zbog učenosti u Split doveo nadbiskup Bernard. Ovu simpatiju Arpadovića za grad Trogir (sjetimo se da je i Bela tražio u Trogiru zaklon od Tatara) predložio je Radoslav Bužančić kao temelj tezi da je herceg Koloman kao izuzetno važan arpadovski vladar i patron niza vrijednih spomenika u Slavoniji poticao gradnju trogirске katedrale, te bio inicijator najvećeg ostvarenja »Kolomanske obnove«, portala Majstora Radovana (u gradnji 1240.).¹¹ Ovakova razmišljanja od neprocjenjive su vrijednosti jer

i V. Jukić, »The Koloman 'Renaissance' in North Western Croatia – An Unfinished Project«, *Starohrvatska prosvjeta*, III., 37, Zagreb., 2010., 171-182.

² N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb, 1976.

³ *Idem*, 281; N. Budak, »Zagrebački biskup Stjepan II. suvremenik Tome Arhiđakona«, u: *Toma Arhiđakom i njegovo doba*, ur.: M. Matijević-Sokol i O. Perić, Split, 2004., 153-158.

⁴ N. Klaić, *op. cit.* (2), 265.

⁵ *Idem*, 314-317.

⁶ *Idem*, 300-306.

⁷ *Idem*, 282, 309; Toma Arhiđakon, *Kronika*, ur. V. Rismondo, Split, 1960., 59, 74-81, 83.

⁸ N. Klaić, *op. cit.* (2), 464, 468-469.

⁹ *Idem*, 484.

¹⁰ *Idem*, 364, 411.

¹¹ R. Bužančić, »Majstor Radovan i nedovršeni romanički portal trogirске katedrale«, *Klesarstvo i graditeljstvo*, 21, Split, 2010., 39-41.

Čazma, pogled sa zapada

postavljaju temelje za poveznicu između Priobalja i Kontinenta u vrijeme »Kolomanske obnove«, o kojem sam snatrio u više svojih radova, no koji nisam do kraja vidio.¹² S time na umu, vratimo se u Panoniju Saviju.

Veliki projekt Kolomana i biskupa Stjepana bila je izgradnja nove prijestolnice za novu državnu tvorevinu. Izabrana je Čazma,¹³ jedan od triju najstarijih posjeda zagrebačke biskupije, četrdesetak kilometara istočno od Zagreba, na povišenom i izduženom hrptu nad Česmom i uz važnu prometnicu, cestu kralja Kolomana (onog ranijeg). Do časa Stjepanovog privilegija Čazmanskom kaptolu (1232.), Čazma je morala biti spremna za useljenje sekularne i sakralne uprave, s kaptolskom crkvom sv. Duha, palačom kanonika i njihovim nastambama, palačom Hercega, biskupskom palačom, tvrđavom i nekim oblikom općeg sustava utvrda. Postojala je i dominikanska crkva sv. Marije Magdalene, gdje je herceg Koloman sahranjen 1241.¹⁴ Južno od crkve nalazio se samostan. U srednjem se vijeku spominju i crkve sv. Duha, sv. Ivana, sv. Andrije i sv. Katarine.¹⁵

¹² V. P. Goss, *Four Centuries of European Art, 800-1200. A View from Southeast*, Zagreb 2010a, 226-228.

¹³ M. Cepetić, »Biskupski posjedi Dubrava, Ivanić i Čazma u 12. i 13. stoljeću«, doktorski rad, Filozofski fakultet, Zagreb 2015., 273-292.

¹⁴ Toma Arhiđakon, *Kronika*, ur. V. Rismondo, Split, 1977., 83.

¹⁵ V. P. Goss, *op. cit.* (12), 209-210; *Idem*, »Predromanika i romanika«, u: *Hrvatska umjetnost. Povijest i spomenici*, ur. Milan Pelc i drugi, Zagreb 2010b, 108; V. Štrk, »Povijesna kronologija Čazme«, u: *Čazma u prošlom mileniju*, ur. I. Pandurović i drugi, Zagreb, 2001., 21-30; J. Stošić, »Crkva sv. Marije Magdalene u Čazmi«, u: *Čazma u prošlom mileniju*, ur. I. Pandurović i drugi, Zagreb, 2001., 69-72; M. Cepetić, *op. cit.* (13), 293-323.

Čazma, Sv. Marija Magdalena, zapadna fasada prije i poslije obnove

Djelimično su se očuvali crkva sv. Marije Magdalene te tragovi utvrde na brežuljku na južnom kraju grada. Crkva je dosta temeljito istraжена i restaurirana, a tvrđava se polako istražuje. Sv. Magdalena je u načelu trobrodna građevina s transeptom, isturenim zapadnim masivom i pravokutnim svetištem u duhu arhitekture prosjačkih redova. Uz westwerk su dva tornja (niža od današnjih), a dva su se možda dizala ili bila zamišljena nad krajevima transepta.¹⁶ Oduzmemo li tipično pravokutno svetište, crkva u Čazmi predstavlja nam se kao smanjena verzija romaničke katedrale u Esztergomu (Ostrogon). Vrijedna arhitektonska dekoracija, profili i kapiteli »à crochet«, a također i jedan kvalitetan figuralni ulomak (glava ratnika), ukazuje na prisutnost kraljevske radionice.¹⁷ Kako je u predvorju bio sahranjen herceg Koloman, to se crkva podizala i za vrijeme hercega i njegova brata kralja koji nije štedio sredstva za zgradu dostojnu brata s kojim ga je vezala iskrena bratska ljubav.¹⁸ To konačno dokazuje i fenomenalna rozeta na zapadnoj fasadi (danas restaurirana) koja podsjeća na onu na južnom kraku zapadnog transepta katedrale u Bambergu. Majstori iz Bamberga zabilježeni su na gradilištu katedrale u Jáku između 1225. i 1250.¹⁹

¹⁶ V. P. Goss, *op. cit.* (12), 209-210; M. Cepetić, *op. cit.* (13), 295-318; T. Pleđe i A. Bebek Azinović, »Čazma – župna crkva sv. Marije Magdalene«, *Obavijesti HAD* 36, Zagreb, 2004., 2/148-153.

¹⁷ V. Štrk, »Gradski muzej Čazma – Čazma«, u: *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, katalog izložbe, ur. V. P. Goss, Zagreb 2007.

¹⁸ V. Štrk, »O problemu vremena i mjesta ukopa hercega Kolomana u Čazmi«, *Rusan* 12, Bjelovar 2006., 101-106.

¹⁹ P. Ujvari i drugi, *Die Apostel figuren von Ják*, Budapest, 1999.; M. Cepetić i V. P. Goss, »A Note on the Rose Window in Čazma and on the Presence of the Royal Workshops in Medieval Slavonia«, *Starohrvatska prosvjeta* III, 37, Split 2010., 179-187.

Medvedgrad, pogled na sjeverni dio i kapelu

U Čazmi se do 60-tih godina 19. stoljeća nalazila i nadgrobna ploča hercega Kolomana, moguće od crvenog mramora, po najboljoj navadi ugarskog kraljevskog doma. Kako se sigurno radilo o velikoj i podebeloj ploči (ne manje od 2 metra dužine), teško je da su je rodoljubni vandali mogli razlupati bez velike galame, te se može pretpostaviti da je negdje skrivena, zakopana, nedaleko od mjesta zločina. Postoje indicije da su dva fragmenta ploče konačno locirana no ostaje nedostupna. I ovako, ona je naznaka prisutnosti kraljevskih radionica u Panoniji Saviji hercega Kolomana, pa baš ako je i donesena iz Esztergoma.²⁰

Sudeći po arhitektonskim detaljima i formatu opeke, radionica iz Čazme sudjelovala je i na podizanju kapele na Medvedgradu, gdje je tridesetih godina Koloman uredio svoj sigurni i ugodni dvor na planinskom jezičku južnog boka Medvednice.²¹ Datiranje Medvedgrada poslije tatarske provale nije prihvatljivo jer nije zamislivo okupljanje vrhunske kraljevske radionice u tjeskobnim vremenima nakon provale. Naravno, ovu ćemo tvrdnju potkrijepiti povijesnim, diplomatskim i formalnim argumentima. U smislu umjetničkog izraza, arhitektonski detalji Medvedgrada, kapele i palasa, vežu se uz pothvate hercega Kolomana u Hrvatskoj (Čazma) i u Spišu (Spiški hrad, Spiška kapitula, Spiška Nova Ves, Spiški Vlachs).²² Postoje brojne analogije između sjajnih kapitela u unutrašnjo-

²⁰ V. Štrk, *op. cit.* (18).

²¹ V. P. Goss i V. Jukić, »Medvedgrad – Ocsa – Spiš – Some Stylistic Considerations«, *Starohrvatska prosvjeta* III, 34, Split 2007., 295-307.

²² *Idem*, 302-303; V. P. Goss, »Slovak and Croatian Art in the 13th century. Some Striking Analogies and their Background«, in: *Slovakia and Croatia*, ur. M. Homza i dr., Bratislava i Zagreb 2007., 260-269; I. Chalupcecky, *Spišsky hrad*, Košice, 2003., 68-74; B. Pomfjova, »Spiška sakralna architecture 13. storočja«, doktorski rad, Bratislava, 2001.

Spiški Hrad, kapitel

sti kapele i ponajboljih ostvarenja arhitektonske plastike kraljevskih radionica Ugarske nakon 1200. – dvorska kapela u Esztergomu, Vértesszentkereszt, Pili-sszetntkereszt, Pannonhalma – i Hrvatske.²³ Portal medvedgradske kapele vrlo je blizak onome u premonstratenzijskoj Ócsi (dovršena 1234.).²⁴ U unutrašnjosti kapele uz ulaz nalaze se uvrh stupova likovi dvaju atlanta (jedan je moderna kopija). Očuvani atlant je čvrst, lijepo zaobljeni čovječuljak s dugačkom bradom koja pada na vrat. Jasna separacija glavnih oblika te grafizmi tipični su romanički elementi. Atlant se u romanici javlja posvuda, no u Panoniji je rijedak (Vértesszentkereszt, Zalavár, Pécsvárad, svi s početka 13. stoljeća).²⁵

Naravno, čest je motiv u romanici uokolo Mediterana, pa tako i u jadransko-mezozemnom bazenu. Tom romaničkom tradicionalistu, koji podosta podsjeća na Majstora Otta koji radi u Splitu i Traniju 30-tih godina 13. stoljeća, suprotstavljaju se u svetištu dva stupa s prikazima lavova stupoždera. Usprkos oštećenju površine, još se osjeća snaga lavljeg ugriza uvrh stupa, sjajno spojena s usredotočenim pogledom i virtuoznim krivuljama obrisa. Sve teče, svjetlo i sjena izvode svoje čarobne igre, a klesanje površine odaje ruku majstora.²⁶

Stupožderi nisu rijetkost u romaničkoj skulpturi i slikarstvu u Španjolskoj, Francuskoj i Engleskoj – vidi posebice slavne engleske Biblije iz Lambetha i

²³ V. P. Goss i V. Jukić, *op. cit.* (21), 300-301.

²⁴ E. Marosi, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, Budapest 1984., 122, 123, 125, 137-138, 139-143, sl. 390-406; V. P. Goss i V. Jukić, *op. cit.* (21), 298-300.

²⁵ V. P. Goss, *op. cit.* (12), 214.

²⁶ *Idem*, 214-215.

Medvedgrad, portal kapele

Ocsa, portal

Winchestera.²⁷ U Ugarskoj poznat je samo jedan i to ne baš uzoran primjer, iz Somogyvára (12. st.),²⁸ no javljaju se u rukopisima u Ugarskoj i Sloveniji.²⁹ Sjajan florealni obris lica i profinjena valovitost površine jako podsjećaju na crtački blok Villarda de Honnecourta, čiju je moguću ugarsku epizodu ponovno oživio Imre Takács.³⁰ U svijet naših lavova pripada i poznati »zeleni čovjek«, lisnati reljef na postolju Bamberškog jahača.³¹

Nada Klaić intuitivno je osjetila nemogućnost posttatarske datacije Medvedgrada.³² Ona se prvenstveno oslanja na čitanje potvrde pape Innocenta III. darovnice za Medvedgrad 1252. koju je dao Bela IV. zagrebačkom biskupu. Citiram: *Quod carissimus in Christo filius noster B(ela) Hungariae rex illustris, quandam possessionem prope Zagrabiam ad se pertinentiam que nunc castrum episcopi appellatur, Zagrabiensi ecclesiae pie liberalitate donavit...* U najdoslovnijem prijevodu: »Što je najdraži nam sin u Kristu Bela slavni ugarski kralj neki

²⁷ *Idem*, 215.

²⁸ *Ibidem*

²⁹ E. Marosi, *op. cit.* (24), 65; N. Golob, »Srednjeveški rukopisi in fragmenti iz slovenskih provenienc v tujini (1), Trojni psalter iz Žič«, *Zbornik za umetnostno zgodovino* 39, Ljubljana, 1999., 147-170.

³⁰ I. Takács, »The French Connection. On the Courtenay Family and Villared de Honnecourt à propos of the 13th century incised slab from Polis Abbey«, u: *Künstlerische Westsehwirkungen in Mitteleuropa*, ur. J. Fajt i M. Hötsch, ostfildern, 2006., 11-26; M. S. Calò Mariani, *L'arte del Duecento in Puglia*, Torino 1976., 134.

³¹ V. P. Goss, *op. cit.* (12), 215.

³² N. Klaić, *Medvedgrad i njegovi gospodari*, Zagreb, 1984., 29-36. V. Goss i V. Jukić, *op. cit.* (21), 302, 303.

svoj posjed pokraj Zagreba, koji se sada zove biskupov grad, zagrebačkoj crkvi pobožno velikodušno dao«. Jasnije je da se radi o nekoć kraljevskom gradu koji je sada u posjedu biskupa, kako i ime kaže. Nada Klaić primijetila je nelogičnost u uobičajenom tumačenju, a mi smo dali tekst s našim kuvertiranim prijevodom dvama među najboljim hrvatskim latinistima, koji su ga prihvatili bez promjena.³³ Dakle, Medvedgrad je nastao prije Tatara, bio je kraljevski posjed gdje su za kralja-hercega Kolomana radile njegove radionice. Biskup je intervenirao na Medvedgradu nakon tatarske provale i kanonici su dozidali južni toranj, koji je izgledom branič-kula, no funkcijom je stambeni toranj (riznica, sklonište).³⁴ Na isti je način prepošt Špiške kapitule, vrhovni prelat pokrajine, dobio dozvolu od Bele IV. 1249., da sebi sagradi stambeni toranj unutar Špiškoga hrada. Ovo je i konačna *povijesna* analogija između dvaju kolomanskih projekata.³⁵

Točna datacija Medvedgrada i smještanje istoga unutar Kolomanove obnove u Panoniji Saviji bila je potrebna u vidu gore navedenih razmišljanja Radoslava Bužančića o mogućim vezama hercega Kolomana s izgradnjom trogirске katedrale,³⁶ te naših vlastitih o prisustvu srednjoeuropskih (rozeta u Čazmi), zapadnoeuropskih (medvedgradski stupožderi) i mediteransko-južnojadranskih (atlanti u kapeli) oblika na Medvedgradu. Sjajan arhitektonski dekor kapele i palasa može se pripisati kako Srednjoj Europi, tako i talijanskom Mezzogiornu, a u oba slučaja nositelji bi mu bili glavni graditeljski savjetnici Frederika II., cisterciti. I sjeverna branič-kula Medvedgrada, iz kolomanskog vremena, pokazuje neke detalje južnotalijanske imperijalne arhitekture (jabučasti kvadri), uz napomenu da to ne mora biti jedini izvor. U svakom slučaju, korak po korak, povezali smo zemlje krune sv. Stjepana, konkretno zemlje pod žezlom hercega i kralja Kolomana od Spiša do Dalmacije. Te veze se, zasada, tek naziru, no predstavljaju solidan temelj za novu hipotezu oko koje treba graditi dalja istraživanja. One također predstavljaju i kvalitetni skok u intelektualnom stavu prema razmatranom materijalu u smislu objedinjenog pogleda na politički, vjerski i kulturni život Arpadovskog Kraljevstva u času njegova najvećeg sjaja sa znakovitim posljedicama za ono što slijedi; a to je umjetnički polet srednjodalmatinskog područja, konkretno komuna Trogira i Splita, od druge četvrtine 13. stoljeća. Klišani, Splitsani i, poglavito, Trogirani spasili su Beli IV. i glavu i kraljevstvo. Trogir postaje kraljev miljenik, protuteža za vladarsku kuću ipak važnijem ali tvrdoglavijem Splitu. No niti jedni niti drugi nisu štedjeli sredstva da se umile Arpadoviću.³⁷

Majstor Radovan 1240. potpisuje lunetu portala katedrale u Trogiru: FUNDATUR UALVU POST PARTUM UIRGINIS ALME PER RADUANUM CUN-

³³ N. Klaić, *op. cit.* (32), 36-41; V. Goss i V. Jukić, *op. cit.* (21), 303; V. P. Goss, »Against Written Sources. A Brief Essay on how not to Recover the Past«, u: R. Lacey i D. Allios, ur., *Le plaisir de l'art du Moyen Âge: Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*, Paris, 2012, 918. Još jednom iskrena zahvala pokojnom profesorima Vladimiru Vratoviću i profesorici Vesni Lopini.

³⁴ V. Bedenko, »Mons Gradyz iuxta Zagrabiā«, *Historijski zbornik* 44, Zagreb 1991., 3-17.

³⁵ V. Goss i V. Jukić, *op. cit.* (21), 303.

³⁶ R. Bužančić, *op. cit.* (21), 39-59.

³⁷ V. P. Goss, *op. cit.* (15), 2010b, 108.

Medvedgrad, kapela, atlant

Medvedgrad, stupožder

CTIS HAC ARTE PRECLARUM UT PATET EX IP(S)IS SCULPTURIS ET EX ANAGLIPHIS ANNO MILLENO DUCENO BISQ(UE) UICENO PRESULE TUSCANO FLORIS EX URBE TREGUANO. Uz dužan spomen Biskupa Treguana, Radovan se ovdje ističe kao jedan od najvećih predstavnika epskoga stila u umjetnosti srednjeg vijeka uopće. Stigao je u Trogir kao renomirani majstor i njegov *hubris* je opravdan. Tu slavu morao je negdje steći. To je vrhunski trijumf onog međunarodnog stila, antelamijevske Emilije, Frederikova *Mezzogiorna*, chartresovske Francije, Venecije Sv. Marka, te vlastitog doživljavanja klasike i njezina starog nasljednika, Bizanta. Iz svih tih elemenata Radovan stvara vlastiti stil koji sjajno varira od visokog stupnja slikovitosti (luneta, reljefi unutarnjeg luka, okrugli stupići, prikazi mjeseci) do moćnog, izrazito plastičnog napinjanja oblika (lav i lavica, atlanti – iako nije sigurno da su svi njegovi).³⁸ Ovdje nas, naravno, zanima Radovanov doprinos portalu koji je naknadno od 13. do 15. stoljeća doživio mnoge promjene i to ne na bolje.

³⁸ V. Gvozdanić, »Master Radovan and the Lunette of the Nativity at Trogir«, *Studies in Medieval Culture* 8-9, Kalamazoo 1976., 85-98; V. P. Goss, »Parma-Venice-Trogir – Peregrinations of the 13th Century Adriatic Sculptor«, *Arte Veneta* 34, Venice 1980., 26-40. *Idem*, »Master Radovan and the Drama of Medieval Church«, u: *Per Raduanum*, ur. I. Babić, Trogir 1994., 131-137; *idem*, »Radovan and Homer«, *Starohrvatska prosvjeta* III., 35, Split 2008., 123-132; *idem*, *op. cit.* (12), 106-113; *idem*, *op. cit.* (37), 108, 113; R. Bužančić, *op. cit.* (21), 39-55; J. Belamarić, *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split 2001.; J. Stošić, »Trogirska katedrala i njezin zapadni portal«, u: *Per Raduanum*, ur. I. Babić, Trogir 1994., 67-91; C. Fisković, *Radovan*, Zagreb 1965. i 1989.

Trogir, katedrala, luneta majstora Radovana

Stotinjak godina nakon Kraljevskog portala u Chartresu, nakon Autuna i Vézeleya, jedan veliki majstor zatvara krug »Renesanse 12. stoljeća« odnosno »treće romanike«. Radovan nije dovršio portal no on je odredio bit priče, prvenstveno lunetom, genijalnom i tematski jedinstvenom s Rođenjem kao središnjim događajem. Što su Bernard i Buvina ispričali u 28 poljana Buvininim vratnicama u Splitu, Treguan i Radovan navještaju jednim potezom: Krist je rođen od žene, i od nje je naslijedio ljudsku narav koja je ključ našeg spasenja. Sve ostalo na portalu podređeno je toj jasnoj poruci katarskim hereticima i onima koji bi pod njihovim utjecajem posumnjali u dogmu o Bezgrešnom začecu i ulogu Crkve na putu u život vječni.³⁹

Romanička umjetnost, posebice fasadna plastika, odavna je prepoznata kao »epski izraz«. Pritom se uglavnom dosta nejasno misli na njenu monumentalnost, jednostavnost, snagu izražavanja. Na neke vidove srednjovjekovne (»epske«) umjetnosti može se uspješno primijeniti način analize epskoga pjesništva, kako to čine u svom epohalnom radu Millman Perry i Albert Lord. Oni su prepoznali da se velik dio tijela epske pjesme sastoji od ponavljanih formula (riječ ili dvije), formulaičkih izraza (nekoliko riječi) i tema (više stihova, npr. vijeće, dolazak glasnika, gozba itd.). Formulaički materijal služi za lakše memoriranje pjesme, a i kao ukrasni umetak, a nadahnuti umjetnici ne izbjegavaju formule već ih koriste na nov i originalan način.⁴⁰

Radovan se u izboru materijala obilno služi formulama ustaljenima u bizantskoj i zapadnoeuropskoj umjetnosti. Taj tematski formulaički materijal nadopunjava se poznavanjem srednjovjekovne crkvene drame, »Officium stellae« i »Officium pastorum«, odnosno spojenih zajedno, najbolji primjer čega jest »Officium« iz Fleuryja. Kao skulptor, Radovan je, naravno, morao prilagoditi svoje izbore mediju koji postaje nečitljiv ako ga se pretrpa pojedinostima.⁴¹

³⁹ V. Gvozdanović, *op. cit.* (38), 85-98. V. Gvozdanović, »Split Cathedral's Wooden Doors«, *Commentari* 1978-1982., 47-62.

⁴⁰ A. Lord, *The Singer of Tales*, Cambridge (Mass) 2000.; V. P. Goss, 2008.

⁴¹ V. P. Goss, *op. cit.* (38), 1994., 131.

Razmjerno je jednostavno utvrditi formule na području naracije. No Radovana valja pohvaliti za odlično prevođenje literarnog materijala u svijet vizualnih oblika. Upravo je svijet tih oblika konačan test umjetničke vrijednosti djela, s obzirom na to da se umjetnički jezik izražava kroz oblik. Analiza lunete pokazuje da je Radovan zaista u stanju preuzimati kompozicijske i oblikovne formule repertoara romaničke umjetnosti dajući im nov, originalan život, no, a to je bitno, ostajući unutar okvira ključnih elemenata koji određuju romaniku kao stil. Prostor se izražava kroz paralelne planove, pokret se odvija paralelno s površinom prikaza, otkrivaju se heraldički motivi («čahure»), vezanje ljudskih, životinjskih i biljnih elemenata u nizove poput vitica ili friza. Radovan se, dakle, otkriva kao pravi »kriptokonzervativac«, umjetnik na kraju stila kojim suvereno vlada, ali koji ne želi prevladati. Tradicionalni se materijal ne prepoznaje kao takav jer je njegov utisak vrlo suptilan i subliminalan. Radovan se oslanja na umjetnost dekorativnog ukusa koja je kod nas cvala u predrimskim i nerimskim (ili provincijalnim rimskim) krugovima, koja se u Europi duboko ukorijenila u doba seobe naroda, pa tako i seobe Hrvata i procvala u monumentalnom obliku u romanici. Vitice, zakon kadra, heraldička kompozicija, *horror vacui*, slaganje nizova »živih slika«, sve su to oprobana izražajna sredstva te umjetnosti. Radovanovu primjenu velike epske tradicije ne doživljavamo kao zastarjelu branu našem promatranju, razumijevanju i uživanju u njegovu radu, već kao živo umjetničko ostvarenje koje daje nositeljima drame smisao i značenje.⁴²

Radovan je ostvario pravo homersko djelo, ne možda Homera Ilijade, već Homera Odiseje. No niti Odiseja, koja je manje monumentalna i manje upravljena na temeljna pitanja postojanja, nije sentimentalna niti deskriptivna ukratko, ona nije »gotička«, a tako niti Radovanova skulptura, iako je majstor, tehnički govoreći, poznavao neke od značajki francuske gotike. Radovan se nalazi na kraju niza velikih »epskih« ostvarenja romaničke skulpture koji započinje s lunetom crkve Cluny III, a završava upravo u Trogiru.⁴³

Prvi put nakon Rima u središnjoj Dalmaciji 13. stoljeća visoka gradska umjetnost postaje dominantni umjetnički izraz hrvatskoga prostora. Uza sve to, ipak se ne može povući znak jednakosti između »kolomanske obnove« u Panoniji i u Priobalju. Herceg Koloman može poklanjati državna sredstva za izgradnju trogirске katedrale, no katedralu grade Trogir i samosvijest njegovih stanovnika. Građani Splita i Trogira mogu se umiljavati vladarskoj kući koju trebaju u danonoćnoj borbi s nemirnim i bezobraznim velikašima u svom okruženju, istovremeno pazeći da im se Arpadović bezuvjetno ne uvuče unutar njihovih zidova, no kad zagusti, gradovi će spašavati Arpadovu lozu i njegovo kraljevstvo. Nije pretjerano reći da su pritom Klis, Togir i Split spasili Europu. Zadržali su Tatare dovoljno dugo da konji pojedu travu i moralo se ići kući u Karakorum.

U kontinentu gradovi su tek u nastajanju, ustvari neke od njih izravno osniva herceg Koloman i u konstelaciji bezobraznih Babonića, Heninga i Korđskih grad ne može bez blagotvorne prisutnosti kraljevske milosti. Trogir i Split samostalne

⁴² V. P. Goss, »Radovan and Homer«, *Starohrvatska prosvjeta* III., 35, Split 2008., 126-127.

⁴³ *Idem*, 131.

Zelina, Agnus De

su komune. Kraljevski gradovi južne Panonije su kraljevski gradovi. Vladarska je kuća naručilatelj i investitor čak i u slučaju najvećeg slavonskog pothvata, zagrebačke katedrale. Zagreb je, kao i gradovi središnje Panonije, stvoren kao oslonac kraljevske vlasti.⁴⁴ Isto vrijedi za veće pothvate crkvenih redova u gradovima – franjevaca u Zagrebu, Požegi, Našicama i u Iloku, cistercita u Osijeku. U Zagrebu, Varaždinu, Križevcima, Našicama, Iloku, grade se vrijedne gradske župne crkve. U Panoniji Saviji Kolomanova se obnova odražava i u manjim sredinama, u fragmentima poput Agnusa Dei u Sv. Ivanu Zelini, medvjeda sa župne crkve u Varaždinu, biljnih ukrasa župne crkve u Vinici, moguće i lava u Križu.⁴⁵ No građanstvo nema niti sredstava niti samosvijesti da postane motorom kulturnog rasta. To ostaju vladar i njemu podložna Crkva, veliki zemljišni posjednici (slagali se s vladarom ili ne) i crkveni redovi, križarski i ini, u našem slučaju posebno Kolomanu bliski dominikanci, ustvari također produžena ruka kraljevske vlasti. Koloman ne kraljuje u Zagrebu već, po svojoj mjeri i onoj biskupa Stjepana, gradi novu prijestolnicu, a kraj Zagreba utvrđenu komfornu rezidenciju na Medvedgradu. Oslanja se na radionice kraljevske kuće i potentata dalekoga juga. Neadekvatnim jezikom sociologije, umjetnost hrvatskog priobalja 13. stoljeća jest građanska umjetnost, ona u Panoniji ostaje kraljevska i onih koji o kralju ovise – crkvene organizacije i visoko plemstvo. I tako u biti, iako kozmopolitska, ona ostaje ladanjska. U dalmatinskim komunama Crkva, pa tako i njezini projekti, dio su gradskog duha i gradskog tkiva. U kontinentu gradovi su mjesta koja uživaju posebnu kraljevsku milost. Neki jaki gospodarski centri – Požega – odviše su dragocjeni da bi postali slobodni, pa tako ostaju samo kraljevski.

⁴⁴ B. Z. Szakacs, »Town and Cathedral in Medieval Hungary«, *Hortus artium medievalium* 12, 2006., 207-221.

⁴⁵ V. Jukić, »The Romanesque Figural Sculpture of the 12th and 13th Century in Continental Croatia«, doktorski rad, Ljubljana 2015., 119.

Vrijeme između 1200. i 1242. veliko je doba umjetnosti hrvatskoga prostora, čas kad ona ide ruku pod ruku s najvećim dostignućima Europe. Tatarska je provala sasvim sigurno zadala težak udarac, no stvaralački uzgon nije se sasvim ugasio. I nakon te kratke, ali strašne i traumatične epizode, stvara se u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji. No potrošila se ona *stvaralačka sigurnost* kojom zrači umjetnost Majstora Radovana, Majstora kralja i kraljice s ulaza u splitski zvonik i Majstora splitskog Navještenja, Medvedgrada i tornja Sv. Duje. Tatari su ostavili izravnog traga tek u nekim dijelovima zemlje, no strah od njihova mogućeg povratka obojio je ostatak vladavine Bele IV., pa i ostatak vladavine Arpadovića do 1301.

Prva polovina 13. stoljeća razdoblje je u kojemu prvi put možemo primijetiti opći uzlet umjetnosti u hrvatskim zemljama, a i u krajevima sjeverno od Drave. Ostao je u tragovima, ili, možda točnije, u začecima. Veže se uz izvanredni pothvat hercega Kolomana na stvaranju vlastite »kraljevine« s vlastitom nadbiskupijom i novom prijestolnicom. U tom pothvatu bile su angažirane najbolje snage Kolomanovih zemalja, pa tako i one umjetničke. Poveznica nije jedinstvo stila, već osoba naručitelja i visina kvalitete koju on iziskuje. Koloman nije izmislilo Radovana ili villardovske majstore medvedgradske kapele, ali je omogućio okruženje u kojem su svi oni postali mogući. Kao u svemu drugome, njegovim nestankom projekt je nasilno skončan. Na pravu veličinu morat će čekati dva duga stoljeća.

Ovaj se prilog s najboljim željama posvećuje velikom znanstveniku koji je toliko pridonio poznavanju umjetničkog prostora Hrvatske u doba antike.

HERCEG KOLOMAN AND THE ART OF CROATIAN SPACE

Vladimir Peter Goss

Koloman, son of Andrew II., the younger brother of king Bela IV, (1235-1270) was born 1208. He died in Čazma in 1241 from the wounds received in the battle with the Tartars at the Šaj River. In his short life Koloman was the titular King of Galicia (Halič), crowned in 1217. He failed to bring the Trans-Carpathian Galicia to the Arpad rule, but he left his mark on the Slovakian region of Spiš (Zips), which has considerable bearing on this story. Koloman succeeded Bela as Herceg of Slavonia, Dalmatia and Croatia in 1226, when Bela became a co-ruler of the Hungarian-Croatian kingdom. This was the beginning of his brilliant career as administrator and soldier, and of his major undertaking – creating an autonomous kingdom within the Arpadian realm. Koloman had a worthy partner in the bishop of Zagreb, Stjepan II, who was to be installed as the archbishop of Zagreb transferring thus the seat of the Archdiocese to Zagreb from Split. The project failed due to the Tartar invasion of 1241-1242, and the Herceg's tragic death.

The first half of the 13th century saw an upsurge in artistic activities in all of the Croatian lands, from the Drava to the Adriatic. More precisely, it was a fruitful beginning which mostly remained unrealized, but while it lasted it mustered the best forces of the entire Arpadian realm. The link was not so much stylistic unity, but the personality and patronage of the Herceg who provided a climate in which a conjunction of quality artists became possible.

Thanks to Herceg Koloman the period between 1226 and 1242 was a great period of the art of the Croatian space. The main project was creation of a new capital of Čazma some forty kilometres to the East of Zagreb. The surviving church of St. Mary Magdalene combines old Arpadian royal Romanesque tradition with Dominican architecture, and a monumental rose window in the style of Bamberg. It also contained the tombstone of the Herceg, which may have been located recently and awaits excavation.

Judging from architectural detail and the format of the brick, the Čazma workshop participated in the construction of the octagonal chapel of the castle of Medvedgrad built by the Herceg on the slope of the Medvednica above Zagreb in the 1230ies, the date confirmed by a correct reading of the documents by leading Croatian Latinists, and by style of the decor and sculpture comparable to those of Spiš (Spišski hrad, Spišska kapitula, Spišska Nova Ves, Spišski Vlachy). The portal of the Medvedgrad chapel is very close to that of Ócsa near Budapest (completed 1234), while the interior capitals recall top Hungarian examples (Esztergom, Vértesszentkereszt, Pilisszentkereszt, Pannonhalma). There is also an atlas figure close in style to Master Otto of Split and Trani (in the 1230ies), and the two columns behind the altar are topped by column biting lions in the best style of Villard de Honnecourt.

In 1226 Herceg Koloman donated the revenue of the county of Drid to Bishop Treguanus of Trogir for the building of the Cathedral. Radoslav Bužančić has proposed that Koloman as an exceptionally important member of the royal family

may have been the initiator of the greatest monument of the »Koloman Renaissance,« the portal of Master Radovan in Trogir (under construction in 1240.). Such proposal could be a base to establish artistic missing links within the Croatian space bringing together the best the Croatian space had to offer – royal patronage, the leading prelates, the king's free boroughs of Slavonia, and the city communes of the Croatian Coastland.

